

УДК 37(477)

ІНТЕЛЕКТУАЛИ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ ПРО ОСВІТУ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Ірина ВОРОНЧУК

доктор історичних наук, доцент,
завідувач відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

Анотація. Розглядаються концепції та підходи європейських і вітчизняних інтелектуалів ранньомодерної доби щодо виховання та освіти дітей. Аналізується розуміння ними значення родини, родинного мікроклімату, ставлення батьків до дітей, роль батьківського прикладу у вихованні.

Ключові слова: нова концепція Людини, родина, батьки, діти, соціальний статус, ідеали виховання, освіта, батьківський приклад.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЫ РАННЕМОДЕРНОЙ ЭПОХИ ОБ ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Ірина ВОРОНЧУК

доктор исторических наук, доцент,
заведующая отделом исторических памятников краиноведения НИИУ

Аннотация. Рассматриваются концепции и подходы европейских и отечественных интеллектуалов раннемодерной эпохи относительно воспитания и образования детей. Анализируется понимание ими значения семьи, семейного микроклимата, отношение родителей к детям, роль родительского примера в воспитании.

Ключевые слова: новая концепция Человека, семья, родители, дети, социальный статус, идеалы воспитания, образование, родительский пример.

EARLY MODERN ERA INTELLECTUALS ON EDUCATION AND UPBRINGING OF CHILDREN

Iryna VORONCHUK

Doctor of Historical Sciences, associate professor,
Head of Ukrainian Studies Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article examines the concepts and approaches of European and native intellectuals of early modern era regarding upbringing and education of children. It also considers their understanding of the meaning of family, its microclimate, parents' attitude toward their children, and the role of parental example in raising children.

Key words: new concept of Human, family, parents, children, social status, educational ideals, upbringing, parental example.

© Ворончук І.

Протягом цілого життя від самого народження й до останніх днів для будь-якої людини найближчою і найважливішою соціальною групою залишається родина. Особливо це стосується ранніх історичних періодів, у тому числі й ранньомодерної доби, оскільки тогочасний «Дом» у розумінні родини як найпершої для людини соціальної спільноти був підставою цілого суспільного життя. Адже людина, тим більше дитина, могла вижити тільки в родині, яка виконувала не лише біологічні, а й не менш важливі культурно-виховні функції, допомагаючи дітям у процесі їхньої соціалізації. На жаль, внаслідок низки об'єктивних і суб'єктивних чинників проблема історії та функціонування ранньомодерної родини та пов'язані з нею такі аспекти, як дитинство, виховання та освіта дітей, сімейні емоційні стосунки, зокрема взаємини батьків і дітей тощо, залишилися поза увагою дослідників. Однією з об'єктивних причин такого стану речей є недостатність необхідної інформації та складність її віднайдення. Проте перш ніж розглядати тогочасні виховні практики, з'ясуємо, якими були поширені в тодішньому суспільстві уявлення щодо виховання дітей та освітні новації, запроваджувані європейськими гуманістами. Тож завданням даної статті є висвітлення нових концепцій інтелектуалів-гуманістів щодо освіти, виховання дітей та ролі родини, зокрема батьків, у виховному процесі.

Протягом XV – XVII ст. в українських землях поживається культурно-освітній рух. Попри певні відмінності, викликані різними політико-економічними умовами окремих українських земель, головним чинником культурно-освітніх процесів були реалії як внутрішнього

життя, так і зовнішнього світу. Серед внутрішніх – це активізація церковно-релігійного життя, посилення позицій українського міщанства, що виявилось у створенні громадсько-ідеологічних організацій – братств, розповсюдження рукописної та друкованої книжкової продукції тощо [4, с. 10–15; 8, с. 16–50; 11, с. 7–10]. Серед зовнішніх – найбільше значення мало поширення нових морально-етичних засад ренесансного ідеалу Людини, підходів до освіти та виховання дітей, які пропагували найвидатніші представники європейської гуманістичної думки Томас Мор (1478–1535), Еразм Роттердамський (1469–1556), Ян Людвік Вівес (1492–1540), Мартін Лютер (1483–1546), Філіп Меланхтон (1497–1560), Ян Стурм (1507–1589) та ін. Завдяки їхній діяльності в Європі утворюється авторитетне інтелектуальне середовище, з ідеями якого рахувалися монарші й аристократичні двори, світські та духовні осередки.

В цей час серед європейських освітян-пропагандистів дебатовалися дві освітні концепції. Приблизно однієї з них Еразм Роттердамський виступав за широку філологічно-риторичну освіту, яку вважав знаряддям набуття знань, що створювала можливості для студіювання старожитніх авторів. На його думку, освічена людина має знати кілька мов, у тому числі – обов'язково латинську, вміти вільно писати, виступати і у разі потреби для переконання слухачів використовувати наукові аргументи, посилаючись на знання історії, права, філософії та старожитніх авторів [16, с. 4–12; 23, с. 83–84]. Головним принципом другої концепції був утилітарний підхід до отримання знань, який полягав у тому, що навчатися потрібно лише того, що знадобиться

у подальшій діяльності. Її прибічниками були Анджей Фрич-Моджевський, Шимон Марицій, Вавринець Горлицький та ін. Та, попри розбіжності, усі гуманісти пропагували освіту і культуру, виховання добрих манер та здорового глузду. В їхніх творах поставала нова концепція Людини та пов'язані з цим нові ідеали виховання [23, s. 83–84].

Під впливом нових думок поступово змінюється ставлення до освіти та виховання дітей. Починають вважати, що читати і писати повинні не лише сини аристократії, а й інших станів соціуму, що освіченими мають бути не тільки представники духовного стану, а й звичайні світські люди теж мусять вміти читати книжки та бодай розписуватись. Що більше, добра освіта починає асоціюватися з можливостями набуття так званого суспільного капіталу, тобто досягнення вищого соціального статусу в соціумі. Саме таке розуміння і ставлення до освіти яскраво демонструє доля українського латиномовного письменника-публіциста та історика Станіслава Оріховського (1513–1566), який протягом майже 17 років навчався в європейських університетах і здобув блискучу освіту. В листі від 10 грудня 1564 р. до папського нунція в Польщі кардинала Яна Франціска Каммендоні Оріховський згадує про численні дорікання свого батька, земського перемиського писаря, щодо значних витрат родини на його освіту: «Щойно я повернувся, невпинно став ... нагадувати, як багато втратив він коштів на моє виховання та освіту, занедбавши решту дітей та зменшивши батьківщину. Казав, що родина терпіла такі великі збитки в надії, що я, навчений чемності і освічений, стану капланом і вторую дорогу братам до якихось

високих посад» [20, с. 161–162; 32, s. 633]. Під шаленим тиском родини та загрозою позбавлення батьківського спадку, можливо, й через докори власного сумління перед рідними, але супроти власної волі Оріховський таки змушений був прийняти священицький сан [17, с. 35–36; 20, с. 162; 32, s. 633]. Отже, кожний, хто хотів зробити успішну кар'єру, мусив бути освіченим, а відтак освіта загалом, у тому числі й дітей, ставала новим елементом тогочасного стилю життя [30, s. 49].

Теоретики польської педагогічної думки, зокрема Анджей Фрич-Моджевський, Вавринець Горлицький, Миколай Рей, Еразм Глічнер, Себастьян Петрицій з Пілзна, Шимон Марицій, Анджей Максиміліан Фредро та ін., неодноразово підкреслювали величезне значення освіти та виховання дітей. Найвиразніше це сформулював видатний діяч доби Відродження, письменник, політик і правник Анджей Фрич-Моджевський (1503–1572). Сам він навчався у Краківському університеті, потім пройшов вишкіл на дворі коронного канцлера і примаса Яна Ласького, у 30-х роках XVI ст. майже 10 років слухав лекції в університетах різних європейських країн, співпрацював зі сподвижником Мартіна Лютера, протестантським педагогом Філіпом Меланхтоном, був знайомий і активно листувався з багатьма європейськими гуманістами.

Повернувшись до Польщі, він став королівським секретарем і пов'язав свою діяльність з планами державних перетворень, оскільки підстави добробуту держави вбачав у справедливому законодавстві, моральності й громадянському вихованні молоді. Свою програму реформ Фрич-Моджевський виклав

у трактаті «O poprawie Rzeczypospolitej» («Commentatorium de republica emendanda»), що складався з п'яти книг: «O obyczajach», «O prawach», «O wojnie», «O kościele», «O szkole». Частково перекладений польською мовою Кипріаном Базиліком (Суріан Bazylik), твір уперше було опубліковано 1577 р. у Львові¹ [26, с. 4]. Проблеми виховання викладено у першій книзі «Про звичаї», де виховання дітей незалежно від їхнього соціального статусу розглядається як виховання громадянина: високоморального і справедливого. Серед найголовніших завдань Речі Посполитої учений виділяє три проблеми, вважаючи, що від їхньої правильної організації залежить успішність цілої держави. На перше місце він висував завдання правильного управління державними структурами громадянським суспільством, на друге – бездоганне пошанування Бога, а на третє – слухне виховання і навчання молоді [26; 36, s. 96]. Таким чином, ставлячи проблему виховання та освіти молоді на третє місце, автор підкреслює її важливе значення.

Проте завдання щодо виховання молоді Фрич-Моджевський ставить не лише перед державою, а й перед батьками. Говорячи про роль і значення звичаїв у людському житті, автор нагадує, що люди часто здійснюють різні вчинки не замислюючись, оскільки вони є звичкою, тобто певним способом повсякденної дії [26, s. 18]. У книзі «Про звичаї» спеціально для батьків було написано VI розділ під назвою «Jak troszczyć się o dobre wychowanie dzieci i młodzieży» («Як

піклуватися про добре виховання дітей і молоді»). Тут роз'яснюється, які риси характеру та схильність до яких звичаїв треба прищеплювати дітям, аби закласти підвалини їхнього майбутнього добропорядного і гідного життя, адже ніщо так міцно не закорінюється в душі, як те, що людина засвоює змалечку. Якщо діти звикнуть до чогось шкідливого, коли вони ще недорослі й вразливі, це залишиться назавжди і разом з ними розростеться, як прищеплене дерево, проте плоди такого дерева будуть отруйними і через насіння шкодитимуть новим поколінням [26, s. 29]. Отже, батьки мають так виховувати дітей, аби вони змалечку розуміли, що є добро, а що є зло, про що дбати, а чого потрібно уникати [26, s. 30]. Попри те, що Моджевський звертає значну увагу і на фізичне здоров'я дітей, радячи загартовувати та слідкувати за їхнім харчуванням, найголовніша його настанова батькам – це моральне виховання нащадків. Батьки не повинні дозволяти дітям товаришувати з будь-ким, мають застерігати їх від проявів таких почуттів, як гнів, заздрощі, пиха, жорстокість, кривдження інших тощо. З метою заохочення дітей до чеснот і шляхетної поведінки він радив батькам схвалювати добрі дитячі вчинки, розум та дотепність. Ці поради він підкріплює посиланням на римського поета Публія Овідія Назона (43 р. до н.е. – 17 р. н.е.), який писав: «Коли мужність вихваляють, тоді її прибуває» [26, s. 31].

З цими ідеями суголосні думки польського письменника-мораліста Миколая Рея (1505–1569), Еразма Глічнера (1535–1603), Себастьяна Петриція (1554–1626), філософа і педагога, званого у ті часи польським Тацитом, Анджеея Максиміліана Фредро (1620–1679) та ін. Усі вони

¹ Перше латинське видання 1551 р. вийшло без книг «O kościele» і «O szkole» як дуже радикальних з погляду католицької цензури. Повний латинський текст було видруковано 1554 р. у Базелі.

звертали увагу на сімейну атмосферу, підкреслюючи значення родини та роль батьків, які, власне, і відповідальні за родинний мікроклімат, взаємостосунки з дітьми, їхню освіту і виховання. Так, Миколай Рей вважав, що дитину потрібно якнайдовше виховувати вдома у власній родині, навіть тоді, коли дитина переходить з-під опіки матері під нагляд вчителя, найкраще навчати її вдома, бо так вона завжди перебуватиме під доглядом і батьків, і вчителя, що забезпечить найкраще виховання [34, с. 37].

Однією з найважливіших проблем, на якій наголошували тогочасні педагоги, була проблема батьківського прикладу, який вважався і найкращим методом виховання [28, с. 111]. Адже, підкреслює Фрич-Моджевський, діти і молодь не лише вухами, але й очима беруть приклад зі старших, а найперше – з батьків, бо для дитячого віку характерним є копіювання та наслідування в усьому саме батьків. Отже, це зобов'язує батьків усіма способами намагатися бути такими, якими вони хотіли би бачити власних дітей. Часто, пише він, сини великих панів змалечку привчаються до пихи, зухвалості та мстивих амбіцій, але коли вони набираються поганих звичаїв, то потім їх важко перевчити. Подеколи такі діти проголошують цнотливі слова, проте рідко знають, що вони означають, а ще рідше слідують їм у житті. Тож щоб не допускати непристойної поведінки молоді, потрібно прищеплювати їй шляхетність. Тому Фрич-Моджевський порушує питання про необхідність спершу навчити самих батьків, яким, на його думку, бракує добрих манер, а найголовніше – практичних умінь і навичок щодо виховання власних дітей. Він нагадує про звичай та існуючу практику

віддання дітей для навчання і виховання до шкіл або до дворів² великих панів, де шляхетські діти мали можливість пройти культурний вишкіл та одночасно отримати й добру освіту. Такий двір він називає кузнею виховання добрих манер та вдосконалення розумових здібностей молоді [26, с. 35–37]. Дійсно, в цей час не лише князівські та магнатські, а й двори заможної шляхти виконували роль своєрідних освітньо-виховних осередків [2, с. 164–165; 18, с. 188; 22, с. 138; 25, с. 297; 31, с. 287].

Значний вплив і приклад батьків підкреслював і Еразм Глічнер: «Батьки мають намагатися, аби власними поганими справами і прикладом не наражати дітей на Божу неласку, бо маленькі діти через незрілість розуму не розуміють, що таке погані й нецнотливі вчинки, і через це легко можуть від батька і матері злому заразитися» [27, с. 33]. Тож батьки у присутності дітей не повинні казати чи робити невідповідні речі, бо діти, як мавпи, що бачать, те і вчиняють. Наголошуючи на схильності дітей швидше до поганого, ніж до доброго, він закликав батьків особливо зважати на те, що при них казати і робити. Глічнер порівнює дітей із м'яким воском (як до воску швидко приліплюється все, так і діти швидко все схоплюють), тож батьки мають намагатися бути прикладом для дітей, прищеплюючи їм добрі звичаї, бо те, чого дітей навчають змалку, закріплюється настільки міцно, що у старшому віці важко вже перевчити. Звідси його висновок: діти повинні в батьках бачити лише добрі приклади, поштиву мову і добропорядне життя. Значення впливу батьківського прикладу підкреслював і Миколай Рей [34,

² Наразі термін «двор» вживається в розумінні центру локального культурного осередку [2, с. 197].

s. 37]. Згідно із Фредро, родина має бути для дітей прикладом у поведінці та слові, застерігаючи й охороняючи від зла. Крім того, домашнє середовище мало привчати дітей до самостійності, практичності, охайності та ощадності [24, s. 10].

Свої погляди на виховання дітей видатний лікар і професор Краківського університету Себастьян Петрицій виклав у коментарях до перекладів польською мовою творів давньогрецького мислителя і філософа Арістотеля (384–322 до н.е.). Не поділяючи думки деяких педагогів-гуманістів, зокрема Е. Глічнера, про природжену схильність людини до поганих вчинків, він як послідовник філософської теорії Арістотеля вважав, що дитина народжується ані злою, ані доброю, вона подібна до чистої дошки, на якій нічого не написано, але на якій можна написати, проте коли вже щось написано – важко витерти. На думку Петриція, вирішальний вплив на поведінку людини мають виховання та інтелектуальний розвиток [23, s. 102–103; 35, s. 80]. Він також надавав важливого значення родинному мікроклімату і покладав на батьків завдання забезпечення відповідних умов для розвитку дітей. Застерігаючи від крайнощів, він пояснював, що як батьківська байдужість, так і надмірна любов не призводять до добрих результатів. Зле вчиняють батьки, які за державними справами забувають про власне потомство, але так само й ті, які, жаліючи дітей, не віддають синів до школи, аби їх не перевтомлювало навчання та не карали вчителі [29, s. 179; 33, s. 429]. Згідно із Петрицієм, неналежне домашнє виховання часто є причиною усілякого зла в житті цілого суспільства, тож виправлення пануючих у соціумі взаємостосунків має починатися

саме з родини та взірцевого прикладу батьків для дітей. Адже звичаї та правила поведінки, набуті людиною в родинному домі, залишаються з нею на все життя [33, s. 462].

Одними з найбільших тогочасних чеснот вважалися покірливість та поступливість [28, s. 113]. Тож Фрич-Моджевський радив батькам виховувати дітей у покорі, привчаючи їх до послуху. Він зауважував, що керувати поведінкою людини має розум, проте всі його зусилля будуть марними, якщо душа норовлива і непокірна. Підкреслюючи роль таланту, без якого неможливо досягнути успіхів, ідеолог реформ навчав батьків ретельно розвивати здібності своїх дітей. Застосовуючи метафору, він порівнював талант із родючою землею: «Подібно як рілля, хоч яка родюча, якщо не оброблена, врожаїв не дає, лише непотрібний бур'ян родить» [26, s. 26]. Він закликав батьків також навчати дітей толерантно поводитися стосовно інших, зокрема щодо сусідів та цілої держави Речі Посполитої, вчити їх підтримувати мир та злагоду з іншими людьми, а також правильно поводитись щодо вищих, нижчих та рівних собі людей, відносно товаришів, кривих, повинуватих, урядників, панів і слуг, приятелів і ворогів, як у справах приватних, так і публічних [26, s. 34].

Неодноразово Фрич-Моджевський наголошує на ставленні дітей до Бога, підкреслюючи, що найбільшим завданням батьків є прищеплення дітям любові до Бога, аби вони добре розуміли, хто є джерелом усілякого добра, завдяки кому обертається світ, хто карає зло та винагороджує добро. Звідси перед батьками поставало завдання прищепити дітям звичку відвідувати церкву, аби вони

ставали вірними християнами, добре знали обряди, ритуали, звичаї та служби, шанували таїнства, привчалися до молитов, чим здобуватимуть Божу ласку та любов інших людей [26, с. 30, 35].

Тогочасні автори розглядали й питання щодо ролі та участі обох батьків, тобто і батька, і матері, у вихованні дітей. На думку багатьох, першою особою, яка має опікуватися дитиною, є матір. Вигодовуючи, а потім найчастіше до сьомого року життя піклуючись про дитину, матір має і найкращі можливості впливати на неї. Проте щодо участі матері у вихованні не всі були одностайними. Зокрема, Фредро вважав, що вирішальна і неподільна роль у вихованні, особливо синів, належить батькові. Так само і Петрицій пріоритет у вихованні дітей надавав чоловікам. У світлі старопольської педагогічної теорії батько мав бути бездоганим взірцем для сина.

Теоретики писали й про методи виховання, серед яких на перший план висували фізичне покарання, що вважалося виявом любові й батьківської турботи про потомство. Наприклад, Фрич-Моджевський радив млявих і лінивих ганити словами, а тих, котрі навмисно праці уникають, навіть різками карати. Таким чином, вважалося, що родина має значний вплив на формування дітей, а найголовнішим її завданням є приготування дитини до співжиття і функціонування в суспільстві та виконання нею призначеної суспільної ролі [29, с. 179].

Важливе значення для піднесення освітнього рівня молоді мала практична діяльність видатних тогочасних педагогів-практиків, одним з яких був член радикальної групи «братів чеських» Ян Амос Коменський (1592–1670), що походив з незаможної родини. Змушений

через переслідування залишити батьківщину, він довгий час учителював у польському місті Лешно [14, с. 21–22; 23, с. 118], у найближчих місцевостях з яким розташовувались братські школи. Тому, на думку знаного дослідника тогочасної шкільної практики Євгена Мединського, практична діяльність українських і білоруських братських шкіл значною мірою стала основою педагогічної теорії і практичної діяльності Коменського. Багато положень підготовленого ним, але не введеного в дію документа під назвою «Закони добре організованої школи» близькі за змістом і формулюваннями до «Порядка школьного» – своєрідного статуту Львівської братської школи. Цей «Порядок» було запозичено багатьма іншими братськими школами, зокрема Луцькою, створеною 1624 р. Зіставивши ці документи, Мединський дійшов думки про запозичення Коменським багатьох положень, розроблених статутом Львівської школи за 70 років до появи його «Законів» [11, с. 102–103].

Отже, українська педагогічна думка цього часу найбільший вияв знайшла у практиці шкільної освіти, в розвитку якої велика заслуга належить братським школам, що протягом XV–XVII ст. активно засновуються братствами, які використовували на їх утримання частину власних прибутків [8, с. 17; 4, с. 28–29; 11, с. 92–93]. Так, 1625 р. київські братчики писали: «Ми великим коштом влаштували для православних дітей школу» [19, с. 67]. Розглядувана доба була також часом одночасного і швидкого поширення в Україні реформатських рухів, Контрреформації та виникнення унійної церкви внаслідок церковної унії 1596 р. [9, с. 804]. Характерним для всіх конфесій було активне заснування шкіл, через які

вони поширювали свої ідеї, тож, попри релігійне протистояння, на освітній ниві вони робили спільну справу [4, с. 15–19; 9, с. 562].

З другої половини XVI ст. протестанти і католики активно засновують в українських землях так звані «гуманістичні школи». Поняттям «гуманістична школа» традиційно позначають колегіуми, в яких організаційно унормувалася всеєвропейська програма освіченого благочестя («*pietas litterata*»). Цей освітній напрям набрав поширення, з одного боку, під впливом нових уявлень про необхідність спрямовано коригувати дитячу психіку, а з іншого – внаслідок запровадження до шкільної практики філологічних методів ранніх гуманістів [9, с. 575]. Зокрема, метод, сформульований ще Еразмом Роттердамським у трактаті «*De civilitate morum puerilium*» («Про чемність дітей»), мав сприяти прищепленню дітям християнської моралі та вихованню шляхетної поведінки. У середині XVII ст. цей трактат було перекладено вихованцем Києво-Могилянської академії Єпифанієм Славинецьким під назвою «Гражданство обычаев дѣтских». Трактат становив збірник правил (загалом 164) дитячої поведінки в школі, вдома, на вулиці, вимоги до мови тощо, сформульованих у катехізисній формі [12, с. 171]. Ще раніше, 1609 р., у Львівській братській друкарні була надрукована перша в Україні педагогічна праця «О възпитанії дѣтеи» («О воспітанії чад»), побудована на творах Іоанна Златоуста та інших візантійських авторів [11, с. 96; 12, с. 168]. Це свідчить, що Україна одночасно запозичувала найкращі як західноєвропейські, так і візантійські освітні та виховні взірці. Праця розкриває ті моральні засади, які вчителі братських

шкіл намагалися прищепити своїм вихованцям. Ідеться про загальну культуру поведінки та гарні манери, зокрема вміння добре ходити, тримати поставу, чемно ставитися до батьків, ввічливо і неквапливо розмовляти зі старшими тощо, а також виховання поваги до старших, слухняності та покірності владі, а до рівних собі та нижчих – «любви нелицемерной» [12, с. 168].

1712 р. з друкарні Києво-Печерської лаври вийшла багатоілюстрована праця «Ифіка Їерополітіка», що становить своєрідний кодекс морально-виховних принципів, життєвих правил та вироблених на той час норм людської поведінки. Вважають, що в її основі лежить цикл присвячених питанням моральності лекцій, прочитаних у Київській колегії протягом 1670–1680 років і виданих пізніше Афанасієм Миславським [7, с. 173].

Вступ до книги починається з низки питань: «Откѡдѡ чадѡ къ родителемъ сверѣпство и родителей немлсть къ чадомъ, откѡдѡ лест в дрѡжествѡ и невѣрствіе, ... откѡдѡ вражды, раздоры, ненависти, клеветы, оубійства и просто рекше всяческая злоба?» [7, с. 5]. Далі пояснюється, що все це залежить не від народження, а від недоліків виховання: поводячись погано, люди не виправляють своїх ганебних вчинків, а намагаються виправдати їх різними причинами. Перед кожною людиною в житті відкриваються два шляхи: один тісний, устелений тернями, інший – просторий і заквітчаний. Отже, кожний обирає для себе або тяжкий шлях правди і добра, або легкий шлях неправедності та зла. Якою ж має бути людина, яких заповідей має дослухатися? Розділ під назвою «Долгъ сыновскій» повчає, що однією з найголовніших життєвих засад, що робить людину людиною, є любов і повага до батьків: «Чти отца твоего и мать. А якоже ест сѣя заповѣд первая во Обѣтованіи ... се буди вамъ в навченіи первое искѡство, первое мѡдрости изисканіе и начало всѣхъ добродѣтелей. Зане от непочитанія Родителей раждается неповиновеніе, от неповиновенія ожестѣніе, от жестоти нравъ звѣрскій и крайняя погибель» [7, с. 32]. Настанови для батьків повчають з дитинства виховувати у дітей любов до ближнього, чемність, порядність, сумлінність, чесність, сором'язливість, щедрість, покірливість тощо. При цьому наголошується, що батьки мають вести себе розумно, не потурати дітям від великої до них любові, оскільки «ничто же бо так погѡбляет юных, якоже ласканіе и слѣпая родителей любовь ко чадомъ» [7, с. 51].

Тож педагогічними ідеями зазначених творів є моральні чесноти, на виховання яких спрямовані їхні настанови: любов до Бога та ближніх, цнотливість, ввічливість, відповідальність, гідність, поміркованість, скромність, охайність, стриманість, чесність, дотепність тощо. Узяті разом, ці чесноти – знання латини, що в тогочасних поняттях урівнювалося з освіченістю, побожність та вміння належно себе поводити – витворювали виховний ідеал «*pietas litterata*» [9, с. 576]. Як бачимо, тут чітко простежується взаємозв'язок моральних і естетичних проявів людини та її розумового розвитку, а також розуміння не тільки божественної, а й суспільної обумовленості виховних завдань. Зауважимо: вже самий факт появи значної мережі шкіл різного спрямування, яка протягом XVI – першої половини XVII ст. доволі швидко покриває територію українських земель, є яскравим показником усвідомлення тогочасним соціумом значення та необхідності освіти й виховання молодого покоління. Зрозуміло: вирішальний вплив на вибір освітнього навчального закладу мали конфесійні переконання батьків та економічний статус родини.

Одним із перших вітчизняних авторів проблему родини, зокрема батьків у вихованні дітей та їхніх взаємостосунків, порушив архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель (1605–1683) у трактаті «Мир з Богом чоловіку». Видана 1669 р. у лаврській друкарні, праця є знаковим явищем, оскільки цілком вкладається в межі церковної філософської течії, яка панувала в XVII ст. у цілій Європі. Аналізуючи трактат, дослідники характеризують його як один із найперших вітчизняних творів, присвячених регламентації етичних норм – норм

морального права, тобто у царині, яка в тодішньому сприйнятті була «моральною філософією». Подеколи у цьому творі простежуються елементи попередніх філософських систем, зокрема Еразма Роттердамського. Отже, задуманий як збірка норм морального права, твір розглядається у контексті розвитку моральної теології XVI – першої половини XVII ст. [1, с. 113].

Важливим аспектом трактату є спроба його автора створити фундаментальну працю з основ християнської моралі в єдності її теоретичного і прикладного аспектів. Трактат містить як теоретичні, «філософські» частини, так і «прикладні», практичні нормативні засади, тож представляє два аспекти моральної філософії, тобто власне філософію і казуїстику, де перша була рефлексією над природою, священним характером, основоположною ідеєю моральних настанов, а друга – ілюстрацією їх практичного застосування у певних можливих обставинах людського життя і в зв'язку зі слабкостями людини та суспільства, в якому вона живе. Отже, у цьому сенсі визначення праці Гізеля Джованною Беркофф як «трактату з моральної філософії» дійсно не є перебільшенням.

Написаний церковнослов'янською мовою трактат адресовано насамперед представникам тогочасної інтелектуальної еліти, освіченому вищому духовенству, в обов'язки яких входило вирішення питань про відпущення особливо тяжких гріхів, яких не мав права розгрішати пересічний парафіяльний священник. Разом з тим зміст самого твору свідчить про його ширшу спрямованість: автор прямо звертається до пересічного мирянина, тобто звичайної людини. Перша частина трактату присвячена

теоретичним проблемам, тут ідеться про такі поняття, як каюття, скруха, сповідь, гріхи (смертні й поточні), покута тощо, друга частина під назвою «Про того, хто кається» має прикладний характер і зорієнтована на світського споживача, тобто пересічну віруючу людину [5, с. 170–171].

Вважають, що ідея написання праці, її структура та спосіб викладу були запозичені автором з католицької післятридентської моральної теології, яка, на відміну від середньовічної схоластичної етики, займалася розглядом практичного життя людини, намагаючись дати детальні вказівки щодо правильної поведінки в різних життєвих ситуаціях [10, с. 244]. Виходячи з тодішньої практики повсякденного життя, Гізелю систематизував людські гріхи відповідно до соціального стану різних верств – «сановь», зокрема 10 глава трактату має назву «В ней же подается изяснение грѣхов особнымъ саномъ случающихся» [3, с. 302–332; 5, с. 163–164].

Виявляючи розходження між ідеальною моделлю людської поведінки та реальною дійсністю, автор у невеличкій главі навів перелік буденних гріхів, що їх часто здійснюють люди. Важливою уявляється класифікація гріховних учинків, яка подана тут не з погляду ставлення людини до Бога, а з погляду ставлення людини до людини. За кожною людиною у суспільстві закріплені не лише певні особисті права і свободи, але одночасно й обов'язки щодо виконання різних соціально значущих функцій. Тож сумлінне виконання визначеної долею соціальної ролі оцінюється за схемою Гізеля як моральна чеснота, а недостатньо ретельне ставлення до власних обов'язків – як гріх. Заперечуючи неправедні вчинки,

автор через формулювання моральних правил показує можливість їх уникнення, проєктуючи в такий спосіб ідеальне високоморальне суспільство, добре структуроване як по вертикалі (за соціальною структурою), так і по горизонталі (за сімейно-родинними і становими зв'язками). Важливими рисами твору є конкретність опису норм поведінки і чітка окресленість адресата, до якого звертається Гізель [1, с. 130].

Безпосереднє значення до розглядуваної проблеми має один із підрозділів 10 глави трактату під назвою «Которыи суть грѣхи сана супружниковъ и господий». Цей фрагмент не містить уможлиджених міркувань, він складається виключно з тематичних питальників до батьків і дітей [3, с. 306–314]. Поставлені у формі запитань авторські моральні імперативи дають можливість зробити висновки щодо розуміння Гізелем сімейних проблем, стосунків і взаємин у сім'ї власне між подружжям та батьками і дітьми. Найважливішою функцією родини Гізель вважає виховання дітей, тому, звертаючись до батьків, він запитує: «Чи дітям своїм не дають доброго виховання й настанови, як у науці християнській, так і в звичаях?». Отже, батьки мають навчати дітей християнської моралі, поваги до людей, працьовитості та порядності. Вони повинні стежити, щоб діти не потрапляли до поганого середовища, не грішили блюзнірством, не лаялися, не набиралися злого норову («Ані не дбають про них належно, щоб не прямували до зла, а радше до добра. Чи їх розпешують і у всьому їм потурають, попускаючи бешкетувати? І не вчать їх, як помолитися Господу Богу? Як шанувати людей? Чи їм попускають мовити щось неподобне чи образливе? Чи завваживши серед

них безсоромні жарти, стидкі ігри або й саму нечистоту чи інше неподобство, не виправляють їх і не карають? Чи їх не втримують від згубних бесід і взаємин і не віддаляють від приводів до гріха?» [3, с. 309].

Особливу увагу він звертає на необхідність давати освіту дітям, проте йдеться лише про дітей чоловічої статі, тобто синів, про дочок тут не згадується. Батьки зобов'язані віддавати дітей, власне синів, на навчання або привчати до ремесла («Чи тих, котрі до науки чи до ремесла вже здатні, тримають у неробстві і не віддають до когось у науку?») [3, с. 309]. При цьому кошти, витрачені на навчання дорослих синів, не мають втрачатися з їхньої частки спадщини, а вважаються необхідними витратами усієї родини. Разом з тим, на думку Гізеля, батьківська турбота не мусить бути й занадто суворою, він нагадає батькам слова апостола: «Батьки, не драгуйте дітей своїх, а виховуйте їх в напаминанні й остереженні Божому!» [3, с. 309; 6, с. 178–179].

Батьки не повинні також надмірно втручатися в особисте життя дітей, змушуючи чи, навпаки, не дозволяючи їм одружуватися або наполягаючи на прийнятті ними постригу, оскільки це належить до добровільного вибору самої дитини («Чи їх змушують прийняти монашество або одружитися? Бо такі становища слід обирати добровільно. Або навпаки, чи їм прийняти монашество забороняють і від доброго відводять?») [3, с. 309].

Цінними є зауваги автора щодо обов'язку піклуватися про матеріальне забезпечення дітей, навіть народжених від перелюбу («Чи не хочуть забезпечувати прожиття своїм дітям, хоч би й від

блудодійства народженням?») [3, с. 309]. З огляду на різко негативне ставлення до позашлюбних дітей в українському суспільстві XVII ст. цей момент є особливо цікавий, оскільки може свідчити про реальний стан справ, коли позашлюбних дітей могло бути доволі багато і їхній статус потрібно було якось легітимізувати [6, с. 178]. Тож, зазначаючи про відповідальність за гріх перелюбу, Гізель, разом з тим, не знімає з батьків їх обов'язку піклуватися про позашлюбну дитину. Він зауважує, що матері повинні годувати і позашлюбних дітей щонайменше до трьох років («Особливо матері, чи бодай упродовж трьох років не хотіли їх годувати? Адже й тварини дбають про харч для своїх дитинчат, поки вони самі себе прогодувати не можуть») [3, с. 309]. Отже, в цьому випадку Гізель іде на компроміс. Вибираючи між гріхами, він радить не збільшувати їх: якщо вже жінка згрішила, зачавши позашлюбну дитину, то зобов'язана піклуватися про неї [6, с. 178].

Пояснивши, як мають поводити себе батьки, Гізель формулює вимоги і до дітей. Він нагадує Господню заповідь і запитує, чи вони «увійшовши в розум, не виявляють до батьків своїх любові, шани й послуху в усьому, що згідне з Богом? Про що апостол: Діти, – слухайтеся своїх батьків у Господі в усьому, бо це справедливе й Господеві приємне» [3, с. 310; 6, с. 179]. Звертаючись до дітей, Гізель змушує замислитися щодо їхнього ставлення до батьків: «Чи їм чинять прикrostі? Поглядають на них люто, нехай і без внутрішньої ненависти? Або їх лають, проклинають, нехай і не в лице? Чи на них гніваються, нарікають, чи обмовляють неправдиво? Чи їх неславлять? Гріхи їхні таємні розголошують? Чи на

очі їм якісь немочі їхні викидають? Чи роблять їм щось на шкоду і до гніву привід дають? Чи їх у будь-чому принижують, зневажають, безчестять, висміюють і ганьблять?» [3, с. 310]. Отже, своєю чергою діти мали шанувати батьків, бути їм у всьому слухняними, не гніватися, не нарікати, не лаяти і не проклинати їх, не злословити на батьків, не викривати їхніх таємних гріхів, не нагадувати їм в очі їхніх вад, не робити нічого на зло, не принижувати їх, не зневажати, не безчестити, не ображати. Вочевидь, добре обізнаний із тогочасним життям, він звертається також і до таких, хто наважувався не лише словом ображати батьків, а й кривдити їх фізично: «Чи на них важаться не тільки зі злим словом, але й руку заносючи пориватися? Не пам'ятаючи на погрозу Господню, [у якій] Він каже, що не лише той, хто вдарить батька свого чи матір, але й той, хто проклинає батька свого чи матір, конче буде забитий» [3, с. 310].

Своїми запитаннями він наставляє і вчить дітей бути вдячними батькам за їхні добродійства, допомагати і молитися за них («Чи не є вдячні за добродійства їхні? Ані належних їм прислуг не чинять, ані не моляться за них»). Діти мали беззаперечно коритися батьківській волі, виконувати їхні накази, допомагати в домашньому господарстві, дбайливо ставитися до майна, без відома і згоди батьків нічого значного з батьківських маєтків не брати або роздавати чи розтрачувати в іграх і справах суетних («Чи з майна батьків без дозволу їхнього або й без відома щось значне собі брали? Іншим роздавали? Згайнували на іграх і вживанні суетному? Чи й самі батьки за неподобства їхні віддати змушені були») [3, с. 310]. Тут автор дає

роз'яснення щодо відповідальності за гріх: таке марнотратство мало вираховуватися з належної такій дитині частки спадщини. Але в ситуації, коли витрати батьків були пов'язані з навчанням синів, вони не вираховувалися зі спадку. Навіть якщо батько помирав раніше, ніж син довчився, то спершу з усієї батьківської спадщини мали покриватися витрати на навчання і лише після цього решта мала розподілятися між усіма іншими спадкоємцями [3, с. 310–311; 6, с. 179]. Таким чином, Гізель ще раз підкреслює важливість освіти у вихованні дітей.

Без згоди батьків діти не повинні брати шлюбу та протистояти їхній волі, особливо коли б мали намір побратися з людиною недостойною, відкидаючи достойну («Також і вступаючи у шлюб, чи проти ради їхньої побралися з особою негідною, а знехтували гідною, через одруження з якою сподівалися батьки після якоїсь незгоди досягти злагоди й миру, і примноження домові своєму слави, і честі, і багатства») [3, с. 310]. Тож цей фрагмент напрочуд добре розкриває справжні тогочасні пріоритети та реальні практики щодо укладання шлюбів, які переслідували в першу чергу матеріальні інтереси цілої родини [2, с. 73–90].

Гізель повчає молодь не відрікатися від своїх батьків, не соромитися їх перед людьми, навпаки, усіляко допомагати, а особливо коли ті потрапляють у велику скруту через убогість, якесь нещастя, хворобу, старість тощо («Чи не допомагають батькам своїм, які перебувають у великій скруті через злигодні, горе, хворобу, старість? Хоч могли б їм допомагати»). Ця повинність не знімається навіть з дітей, котрі прийняли постриг: у цьому випадку вони мали отримати

благословення настоятеля і залишатися в миру, допомагаючи батькам («Тоді й від монастиря відходити за благословенням настоятеля ті сини повинні, щоб украй згорьованим батькам своїм допомагати, перебуваючи поміж мирянами»). Навіть у скрутній ситуації, коли б самі бідували з власними дітьми, вони спершу мали допомогти батькам, від яких узяли «ество и виховання», і лише потім піклуватися про власну сім'ю («Бо хоч до своїх дітей більшу люди мають любов, як до свого ества, яке вони їм дали ... однак більше зобов'язані виказувати вдячність батькам своїм, від яких вони здобули ество й виховання») [3, с. 311].

Водночас діти не повинні своїх батьків любити «паче мѣри, паче Бога» («Чи, навпаки, батьків своїх незаконно й понад міру люблять? Цінують їх більше, ніж Бога, і ладні для них Бога прогнати й заповідь його порушити. Про що сам Господь: Хто більш, як Мене, любить батька чи матір, той Мене недостойний») [3, с. 311].

Декілька настанов автора звернено безпосередньо до «младенцы и дѣвы», яким він розяснює суто вікові порушення християнської етики, коли вони неохоче вчать молитви, забувають молитися щоранку і щовечора, розмовляють або сміються під час церковної служби, не сповідаються або приховують на сповіді свої гріхи, вдаються до чарів («користають з чарів або дають якусь чарівну споживу тим, кого покохали, щоб здобути взаємну любов») тощо [3, с. 311].

Гізель нагадує молоді, що гріховними є також нечисті думки, слова та забави, брехня і злодійство, непокора, сварки і бійки, пияцтво й костирство, неробство та дружба з недостойними людьми і т. ін. Він ще раз загострює увагу молоді на

необхідності старанного навчання, щоб не змарнувати молоді літа [3, с. 312].

Як бачимо, Гізель описує досконалі стосунки і взаємини у сім'ї, неодноразово наголошуючи, що між батьками і дітьми мають панувати взаємоповага, любов і злагода. Батьківський обов'язок вимагав піклуватися про дітей, забезпечувати їм добру освіту та пристойне стану виховання. Зі свого боку діти мали слухатися і поважати батьків, надавати допомогу їм у старості до самої смерті, дбати про збереження і примноження честі й слави своєї родини та свого Дому.

Таким чином, у трактаті «Мир з Богом чоловіку» Гізель визначає норми поведінки, які в ранньомодерному соціумі були обумовлені не тільки соціокультурними чинниками, а й уявленнями про гріховність та праведність, навчаючи, що слід уважати гріхом, а що – чеснотами, гідними поваги і наслідування.

Зазвичай моральні цінності вважають категоріями універсальними і незмінними. Тим часом це не зовсім так. Система цінностей як явище суспільної свідомості не є сталою й назавжди визначеною константою: з часом під впливом різних чинників людські уявлення про прийняті норми і стратегії поведінки, добро і зло, належне і неналежне, прийнятне і неприйнятне тощо змінюються, наповнюючись новими поняттями та смислами [6, с. 7–9]. Отже, деякі з перелічених вище новацій, такі як знання і освіченість, вихованість і добрі манери, виступали відносно новими в тогочасній ієрархії культурних та суспільних пріоритетів українського соціуму. У зв'язку з цим варто зазначити, що навіть в Європі, де загальний освітньо-культурний рівень суспільства був значно вищим, у реальній практиці нові освітні та виховні

ідеали не засвоювались автоматично. Адже, як правило, повсякденна практика завжди відстає від ідеальних моделей людської поведінки. В українській вітчизняній думці часовий відтинок між кінцем XVI – серединою XVII ст. ледь не автоматично асоціюється з метафорою «відродження» та поширенням інновацій мало не в усіх сферах життя [21, с. 106–107]. Проте горішній поверх тогочасної культури, тобто культури елітарних груп суспільства, ще не означає охоплення «високою» культурою нижчого, набагато об'ємнішого шару буття звичайних людей.

Отже, важливо простежити, наскільки швидко гуманістичні освітньо-виховні ідеали поширювалися в практичному повсякденному житті українського ранньомодерного соціуму, які верстви людності охоплювали, на яких рівнях відбувалися зміни ціннісних орієнтацій, у тому числі в родинних взаємостосунках між батьками і дітьми. На підставі віднайденого документального матеріалу розглянемо ці проблеми у наступній статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беркофф Броджі Дж. «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії / Дж. Броджі Беркофф // Інокентій Гізель. Вибрані твори. – Т. 3. – К.–Львів: Свічадо, 2010. – С. 103–133.
2. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / І. Ворончук. – К.: Фенікс, 2012. – 711 с.: іл.
3. Гізель І. Мир з Богом чоловіку / Пер. укр. Р. Кисельов // Інокентій Гізель. Вибрані твори. – Т. 1. Книга перша. – К.–Л.: Свічадо, 2012. – 623 с.
4. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине. Вторая половина XVI – первая половина

- XVII в. / Е. Н. Дзюба. – К.: Наукова думка, 1987. – 130 с.
5. Довга Л. Наука про покуту в українських текстах XVII ст. / Л. Довга // Інокентій Гізель. Вибрані твори. – К.–Львів: Свічадо, 2010. – Т. 3. – С. 167–193.
6. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. / Л. Довга. – К.–Л.: Свічадо, 2012. – 343 с.
7. Ифіка ієрополітика. – К., 1712. – 167 с.
8. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. XVI–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1972. – 143 с.
9. Історія української культури. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. – 847 с.
10. Корзо М. «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля у контексті католицької моральної теології кінця XVI – першої половини XVII ст. / М. Корзо // Інокентій Гізель. Вибрані твори. – Т. 3. – К.–Львів: Свічадо, 2010. – С. 195–261.
11. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII століттях / Є. М. Мединський. – К.: Радянська школа, 1958. – 209 с.
12. Митюрів Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII вв. – К.: Радянська школа, 1968. – 211 с.
13. Мицько І. З. Острозька слов'яногреко-латинська академія / І. З. Мицько. – К.: Наукова думка, 1990. – 189 с.
14. Мітюрів Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. – К.: Радянська школа, 1971. – 108 с.
15. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К.: Довіра, 1992. – 140 с.
16. Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова // Е. Роттердамський. – К.: Основи, 1993. – 318 с.
17. Сас П. М. Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст. Оріховського / П. М. Сас // Україна і Польща в період феодалізму. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 34–46.
18. Скеп'ян А. А. Уплыў вялікакняжацкага двара на фарміраванне культурных эліт у XVII ст. / А. А. Скеп'ян // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Ягеллоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8–10 вересня, 2006. – Мінск, 2007. – С. 183–195.
19. Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні / Хв. Титов. – К., 1924. – 77 с.
20. Оріховський-Роксолан С. Лист до Яна Франціска Коммендоні / Станіслав Оріховський-Роксолан // Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 155–166.
21. Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» / Н. Яковенко // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні. – К.: Критика, 2002. – С. 106–147.
22. Augustyniak U. Wychowanie młodych Radziwiłłów na dworze birżańskim w XVII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera. – Warszawa: DIG, 2002. – S. 129–148.
23. Bartnicka R., Szybiak I. Zarys historii wychowania. – Warszawa: ŻAK, 2001. – 221 s.
24. Barycz H. A. M. Fredro wobec zagadnień wychowawczych. – Kraków: PAU, 1948. – 103 s.
25. Flandrin J.-L. Histotia rodziny / Przeł. Agnieszka Kuryś. – Warszawa: Liga Republikańska, 1998. – 311 s.
26. Frycz-Modrzewski A. «O poprawie Rzeczypospolitej. Księga I. O obyczajach». – Kielce: Marka, 1997. – 207 s.
27. Glicznier E. Książki o wychowaniu dzieci bardzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych naukę dołożną wyczerpnąć mogą. – Kraków: Drukarnia «Czasu», 1876. – 146 s.
28. Główka D. Staropolscy kaznodzieje o wychowaniu dzieci // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera. – Warszawa: DIG, 2002. – S. 109–114.
29. Hajdukiewicz L. Rozwój myśli pedagogicznej Sebastiana Petrycego z Pilzna // Sebastian

Petrycy z Pilzna uczonej doby Odrodzenia / Red. H. Barycz. – Wrocław, 1957. – 284 s.

30. Kamler A. Edukacja w rodzinie szlacheckiej w XVI wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / Pod red. Cezarego Kukli. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 49–57.

31. Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa: Semper, 1994. – 357 s.

32. Orzechowski S. List do Franciszka Cammendonego o sobie samym // Orzechowski S. Wybór pism / Oprac. J. Starnawski. – Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1972. – 641 s.

33. Petrycy S. Przydatki do Ekonomiki i Polityki Arystotelesowej // Pisma wybrane / Oprac. W. Wąsik. – Warszawa, 1956. – T. 2. – 551 s.

34. Rej M. Żywot człowieka poczciwego. – Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1956. – 672 s.

35. Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej do roku 1795. – Warszawa: ŻAK, 1996. – T. I. – 270 s.

36. Żołędź-Strzelczyk D. Wychowanie dziecka w świetle staropolskiej teorii pedagogicznej // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera. – Warszawa: DIG, 2002. – S. 96–108.

37. Żołędź-Strzelczyk D., Kabacińska-Łuczak K. Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku. – Warszawa: DIG, 2012. – 190 s.

REFERENCES

1. BROGI BERCOFF, G. (2010) «Peace with God for Man» as a Moral Philosophy System. In: *Innokentii Gizel: Selected Works*. Vol. 3. Kyiv – Lviv: Svichado, pp. 103–133. [in Ukr.]

2. VORONCHUK, I. (2012) *The Population of Volyn in the 16th – First Half of the 17th Century: Family, Household, Demographic Factors*. Kyiv: Feniks, 711 p. [in Ukr.]

3. GIZEL, I. (2012) Peace with God for Man. In: *Innokentii Gizel: Selected Works*. Vol. 1. B. 1. Kyiv – Lviv: Svichado, 623 p. [in Ukr.]

4. DZIUBA, E. (1967) *Enlightenment in Ukraine. The Second Half of the 16th – First Half of the 17th Century*. Kyiv: Naukova Dumka, 130 p. [in Rus.]

5. DOVHA, L. (2010) Science of Redemption in Ukrainian Texts of the 17th Century. In: *Innokentii Gizel: Selected Works*. Vol. 3. Kyiv – Lviv: Svichado, pp. 167–193. [in Ukr.]

6. DOVHA, L. (2012) *System of Values in Ukrainian Culture of the 17th Century*. Kyiv-Lviv: Svichado, 343 p. [in Ukr.]

7. *Ifika Iieropolityka* (1712). Kyiv, 167 p. [in Ukr.]

8. ISAEVYCH, Ya. (1972) *The Sources of History of Ukrainian Culture in the Feudal Era. The 16th–18th Centuries*. Kyiv: Naukova Dumka, 143 p. [in Ukr.]

9. *History of Ukrainian Culture* (2001). Vol. 2. Kyiv: Naukova Dumka, 847 p. [in Ukr.]

10. KORZO, M. (2010) «Peace with God for Man» by Innokentii Gizel in the Context of the Catholic Moral Theology at the End of the 16th – First Half of the 17th Century. In: *Innokentii Gizel: Selected Works*. Vol. 3. Kyiv – Lviv: Svichado, pp. 195–261. [in Ukr.]

11. MEDYNSKYI, E. (1958) *Brotherhood Schools of Ukraine and Belarus in the 16th–17th Centuries*. Kyiv: Radianska shkola, 209 p. [in Ukr.]

12. MYTIUROV, B. (1968) *Development of the Pedagogical Thought in Ukraine in the 16th–17th Centuries*. Kyiv: Radianska shkola, 211 p. [in Rus.]

13. MYTSKO, I. (1990) *The Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy*. Kyiv: Naukova Dumka, 189 p. [in Ukr.]

14. MYTIUROV, B. (1971) *Pedagogical Ideas of John Amos Comenius in Ukraine*. Kyiv: Radianska shkola, 108 p. [in Ukr.]

15. OHIIENKO, I. (1992) *Ukrainian Culture*. Kyiv: Dovira, 140 p.

16. ERASMUS OF ROTTERDAM (1993) *The Praise of Folly. Colloquies*. Kyiv: Osnova, 318 p. [in Ukr.]

17. SAS, P. (1991) The Problem of Human in the Art of the 16th Century Ukrainian Writer S. Orikhovskiy. In: *Ukraine and Poland in the Feudal Era*. Kyiv: Naukova Dumka, pp. 34–46. [in Ukr.]
18. SKEPIAN, A. (2007) The Influence of the Grand Prince's Court on the Formation of Culture Elites in the 17th Century. In: *Materialy Mizhnarodnay naukova-praktichnay kanferentsyi «Yangellony: dynastia, epokha, spadchyna», 8–10 veresnia, 2006 r.* («Jagellons: Dynasty, Era, Legacy» in Galshany-Navagrudak. Conference proceedings. September, 8–10) Minsk, pp. 183–195. [in Bel.]
19. TYTOV, F. (1924) *The Old High Education in Kyivan Ukraine*. Kyiv, 77 p. [in Ukr.]
20. ORIKHOVSKYI-ROKSOLAN, ST. (1998) A Letter to Jan Franciscus Commendoni. In: *Ukrainian Literature of the 14th–16th Centuries*. Kyiv: Naukova Dumka, pp. 155–166. [in Ukr.]
21. YAKOVENKO, N. (2002) Of the Two Mental Stereotypes of the Ukrainian Nobility: «a good man» and «a bad man». In: *The Parallel world. Research on History of Representations and Ideas in Ukraine in the 16th–17th Centuries*. Kyiv: Krytyka, pp. 106–147. [in Ukr.]
22. AUGUSTYNIAK, U. (2002) Wychowanie młodych Radziwiłłów na dworze birzańskim w XVII wieku. In: M. DĄBROWSKIEJ I A. KLONDERA. (eds.) *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII*. Warszawa: DIG, pp. 129–148 [in Pol.]
23. BARTNICKA, R., SZYBIAK, I. (2001) *Zarys historii wychowania*. Warszawa: «Żak», 221 p. [in Pol.]
24. BARYCZ, H. (1948) *A. M. Fredro wobec zagadnień wychowawczych*. Kraków: PAU, 103 p. [in Pol.]
25. FLANDRIN, J.-L. (1998) *Histotia rodziny*. Warszawa: Liga Republikańska, 311 p. [in Pol.]
26. FRYCZ-MODRZEWSKI, A. (1997) «O poprawie Rzeczypospolitej. Księga I. O obyczajach». Kielce: Marka, 207 p. [in Pol.]
27. GLICZNER, E. (1876) *Książki o wychowaniu dzieci bardzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych naukę dołożną wyczerpnąć mogą*. Kraków: Drukarnia «Czasu», 146 p. [in Pol.]
28. GLÓWKA, D. (2002) Staropolscy kaznodzieje o wychowaniu dzieci. In: M. DĄBROWSKIEJ I A. KLONDERA. (eds.) *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII*. Warszawa: DIG, pp. 109–114 [in Pol.]
29. HAJDUKIEWICZ, L. (1957) Rozwój myśli pedagogicznej Sebastiana Petrycego z Pilzna. In: H. BARYCZ (ed.) *Sebastian Petrycy z Pilzna uczony doby Odrodzenia*. Wrocław, 284 p. [in Pol.]
30. KAMLER, A. (2008) Edukacja w rodzinie szlacheckiej w XVI wieku. In: CEZAREGO KUKLI (ed.) *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. Warszawa: DIG, pp. 49–57. [in Pol.]
31. MĄCZAK, A. (1994) *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* Warszawa: Semper, 357 p. [in Pol.]
32. ORZECZOWSKI, S., STARNAWSKI, J. (comp.) (1972) *List do Franciszka Comendoniego o sobie samym*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 641 p. [in Pol.]
33. PETRYCY, S., WĄSIK W. (comp.) (1956) Przydatki do Ekonomiki i Polityki Arystotelesowej. In: *Pisma wybrane*. T. 2. Warszawa: PWN, 551 p. [in Pol.]
34. REJ, M. (1956) *Żywot człowieka poczciwego*. Wrocław: Ossolineum, 672 p. [in Pol.]
35. WROCZYŃSKI, R. (1976) *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*. T. I. Warszawa: Żak, 270 p. [in Pol.]
36. ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK, D. (2002) Wychowanie dziecka w świetle staropolskiej teorii pedagogicznej In: M. DĄBROWSKIEJ I A. KLONDERA. (eds.) *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII*. Warszawa: DIG, pp. 96–108. [in Pol.]
37. ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK, D., KABACIŃSKA-ŁUCZAK, K. (2012) *Codzinność dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*. Warszawa: DIG, 190 s. [in Pol.]

I. Voronchuk

Early Modern Era Intellectuals on Education and Upbringing of Children

Abstract

The article examines new concepts and approaches of early modern era intellectuals concerning the meaning and role of parents in upbringing and educating their children. In particular, the paper deals with the ideas of such European humanists as Erasmus of Rotterdam, Andrzej Frycz Modrzewski, Sebastianus Petrycy of Pilsno, Mikołaj Rej, Erazm Gliczner, Andrzej Maksymilian Fredro, and John Amos Comenius.

Further, the article highlights their understanding of moral and ethical basis of the Renaissance ideal of Human and the spread of new approaches to educating and upbringing children; in particular it interprets two concepts (the broad philological and the practical-utilitarian) which were debated among European educators. The changes which, due to their propagandistic activity, transform parents' attitude toward education and upbringing of their children, namely, toward the understanding of education as an important factor for achieving success in life, are highlighted too.

Moreover, the article covers new approaches to raising juveniles from the state point of view, which means raising self-conscious, highly moral citizens. Upbringing and intellectual development are considered to have the ultimate influence on one's future life. Thereby, the purpose of family and parents in raising and educating their children is determined. The author underlines the meaning of family's microclimate, in which a child is being taught, and the role of the parental example that should be a model for the children to follow.

Besides, the author analyzes the treatise of Kyiv Pechersk Lavra's archimandrite Innokentii Gizel «Peace with God for Man», important from the point of view of family relations. It deals with the problem of parent-child interaction and also determines human sins common in everyday life. This description is followed by a peculiar form of questions to parents and then to children regarding the appropriateness of their behavior; the lessons and edifications are given to both parties, providing them with examples of respectable and moral behavior in different life circumstances.

Finally, the author summarizes that in the real life of that time ideological innovations didn't happen fast and automatically.